

Ewa Koper

Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełżcu

SKUTKI II WOJNY ŚWIATOWEJ W POWIECIE TOMASZÓW LUBELSKI – ZARYS PROBLEMATYKI

W czasie II wojny światowej na terenie obecnego powiatu Tomaszów Lubelski doszło do ludobójstwa i ogromnych strat materialnych. Mieszkańców regionu mordowano w obozach, byli rozstrzeliwani na miejscu, a także wysiedlani ze swoich domostw. Jednym z najbardziej widocznych skutków wojny była eksterminacja ludności żydowskiej oraz powojenne wysiedlenia Ukraińców. Dziś historia każdej z miejscowości oraz losy jej mieszkańców wciąż wymagają dokładniejszego opracowania. Dla ukazania w pełni skutków niemieckiej polityki okupacyjnej w tym regionie potrzebne jest przeprowadzenie wielopłaszczyznowych badań i analiz.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, okupacja niemiecka, egzekucje, deportacje, wysiedlenia

Przy dzisiejszym stanie badań naukowych możemy bezsprzecznie stwierdzić, że do chwili obecnej nie podjęto się całościowego opracowania historii okresu II wojny światowej w powiecie Tomaszów Lubelski. Bardzo wiele zagadnień zostało opisanych w minimalnym zakresie albo nieporuszonych w ogóle. W ostatnich latach pojawiały się przede wszystkim opracowania dotyczące przebiegu wydarzeń, które rozegrały się w trakcie Kampanii Polskiej w 1939 r. oraz publikacje poświęcone partyzantce, która na tym terenie posiadała szeroko rozwiniętą strukturę¹.

Tym samym nie jest również przebadany temat związany ze stratami wojennymi w powiecie. Przedstawienie wielowymiarowości skutków i oszacowanie strat nie jest zadaniem prostym. Materiał źródłowy jest częściowo rozproszony, miejscami nieścisły i niekompletny. Jednak jego różnorodność

¹ Warto w tym miejscu wspomnieć m.in. prace: I. Caban, *Na dwa fronty: Obwód AK Tomaszów Lubelski w walce z Niemcami i ukraińskimi nacjonalistami*, Lublin 1999; Związek Walki Zbrojnej Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski. *Relacje, wspomnienia i słowo wstępne*, oprac. A. Caban, Lublin 1999; tenże, *Oddziały partyzanckie i samoobrony obwodu AK Tomaszów Lubelski*, Lublin 2000; *Bitwy pod Tomaszowem Lubelskim w 1939 roku*, red. T. Guz, W. Lis, R. Sobczuk, Lublin 2010; W. Błasiewicz, *Wrzesień 1939 roku na Zamojszczyźnie*, Warszawa 2011; zbiór relacji zebranych i opracowanych przez dr. Janusza Petera w pozycji *Tomaszowskie za okupacji*, Tomaszów Lubelski 1990.

pozwała zobrazować i przybliżyć rozmiar strat oraz ukazać skutki wojny przede wszystkim z perspektywy mieszkańców regionu.

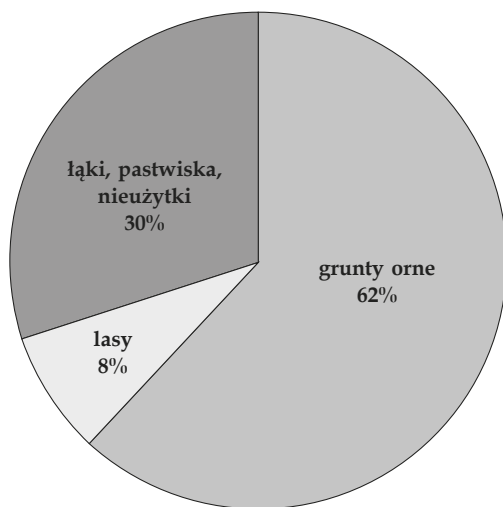
W niniejszym artykule zostanie podjęta próba ogólnego przedstawienia i scharakteryzowania skutków II wojny światowej na terenie powiatu tomaszowskiego. Za pomocą metody opisowej zostanie nakreślony obraz przemian narodowościowych oraz wielkość strat materialnych i niematerialnych w regionie. Podstawę źródłową stanowią przede wszystkim dokumenty archiwalne i opracowania poświęcone lokalnej historii.

Niewątpliwie założenia polityki okupacyjnej spowodowały podobne następstwa i zniszczenia na terenie całego Generalnego Gubernatorstwa. Jednak przedstawienie sytuacji na obszarze powiatu tomaszowskiego jest zasadniczo dość problematyczne i naznaczone specyfiką położenia geograficznego oraz zmianami administracyjnymi. Warto podkreślić, że w okresie II wojny światowej na tym obszarze założono obóz zagłady, przeprowadzono wysiedlenia ludności polskiej w ramach germanizacji terenu oraz dochodziło do fali ucieczek wywołanych napadami oddziałów ukraińskich nacjonalistów.

Obecne granice powiatu tomaszowskiego obejmują gminy: Miasto Tomaszów Lubelski, Bełzec, Krynice, Lubyczę Królewską, Rachanie, Susiec, Tarnawatkę, Telatyn, Ulhówek i tym samym w znaczącej części pokrywają się z granicami obowiązującymi w okresie przedwojennym i powojennym.

Na terenie przedwojennego powiatu tomaszowskiego funkcjonowały następujące gminy: Jarczów, Kotlice, Komarów, Krynice, Majdan Górny, Majdan Sopocki, Rachanie, Tarnawatka, Tyszowce². Teren powiatu zajmował powierzchnię 137 836 ha i był zamieszkiwany przez 121 000 osób³.

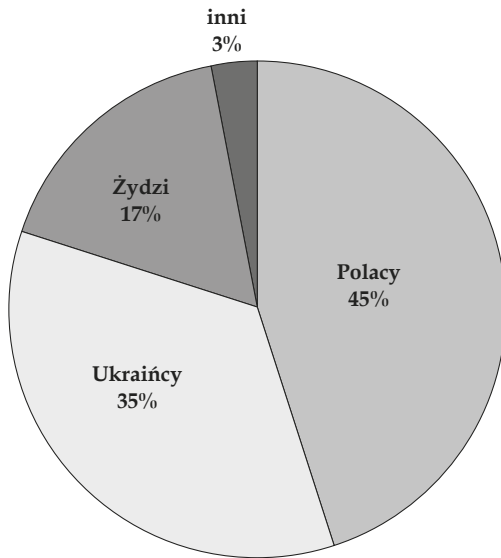
Dla pełniejszego zobrazowania sytuacji panującej w powiecie u progu wojny warto zwrócić uwagę na rolniczy charakter tego obszaru oraz strukturę narodowościową mieszkańców (wykresy 1 i 2).

Wykres 1. Powierzchnia gruntów w powiecie tomaszowskim w 1939 r. Źródło: „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1947, t. 2, s. 91.

² Z. Klukowski, *Zbrodnie niemieckie na Zamojszczyźnie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1947, t. 2, s. 91-95.

³ Tamże, s. 92.

Wykres 2. Podział narodowościowy mieszkańców powiatu tomaszowskiego w 1939 r. Źródło: „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1947, t. 2, s. 92.

W powojennym wykazie gmin i gromad w powiecie Tomaszów Lubelski znajdowały się następujące gminy: Bełzec, Jarczów, Komarów, Kotlice, Krynice, Lubycza Królewska, Łaszczów, Majdan Górny, Majdan Sopocki, Pasieki, Poturzyn, Rachanie, Tarnawatka, Tarnoszyn, Telatyn, Tomaszów Lubelski (miejska), Tyszowce, Uhnów. Łącznie liczba wszystkich gromad wynosiła 245, a zgodnie ze spisem z 14 lutego 1946 r. powiat zamieszkiwało 117 327 mieszkańców⁶.

Porównując liczebność mieszkańców z okresu poprzedzającego wojnę i krótko po jej zakończeniu, możemy odnieść mylne wyobrażenie, że straty ludzkie wyniosły niespełna 4000 osób. Ustalanie skutków II wojny światowej w powiecie tomaszowskim należy zatem rozpatrywać w ujęciu granic przedwojennego i powojennego powiatu. Jednak podejmując próbę zestawienia najważniejszych wydarzeń, które rozegrały się w okresie wojny, dostrzeżemy, że problem wymaga dokładnych badań i uściślenia danych.

Na początku okupacji niemieckiej utworzono powiat zamojski (Kreishauptmannschaft Zamosc), który składał się z głównej części przedwojennego powiatu zamojskiego, częściowo lubaczowskiego oraz całości tomaszowskiego⁴. Po utworzeniu w 1941 r. dystryktu Galicja włączono do powiatu zamojskiego 5 miejscowości, które wcześniej administracyjnie należały do powiatu rawskiego. Ten na nowo uformowany powiat w okresie wojny stał się terenem, na którym niemiecka polityka okupacyjna przyniosła śmierć tysiącom osób i milionowe straty materialne⁵.

Po zakończeniu działań wojennych na nowo przywrócono odrębność powiatu tomaszowskiego.

⁴ <http://www.territorial.de/gg/zamosc/kreish.htm> [dostęp: 3 IV 2017].

⁵ T. Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941-1943)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, styczeń-marzec 1967, nr 61, s. 9-12.

⁶ Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), Starostwo Powiatowe w Tomaszowie Lubelskim (dalej: SPTL), sygn. 222, s. 1.

SKUTKI POLITYKI NARODOWOŚCIOWEJ W POWIECIE TOMASZOWSKIM

Eksterminacja ludności żydowskiej

Niemiecka polityka narodowościowa realizowana w okresie II wojny światowej skazała ludność żydowską na Zagładę⁷. Bardzo niewielu Żydów, którzy zostali⁸ na terenach byłego powiatu tomaszowskiego, doczekało końca wojny.

Można założyć, że na początku okupacji niemieckiej w okręgu administracyjnym Tomaszowa⁹ przebywało około 13 783 Żydów¹⁰. Największe skupiska znajdowały się m.in. w Komarowie (1650 osób), Tomaszowie (1432 osób), Tyszowcach (1450 osób)¹¹.

Większość Żydów przebywających w regionie trafiła w trakcie 1942 r. do niemieckiego nazistowskiego obozu zagłady w Bełżcu, który był pierwszym z obozów „Akcji Reinhardt”. Ten kryptonim zakładał masową eksterminację Żydów, czasowe wykorzystanie zdolnych do pracy i grabież mienia żydowskiego¹².

Należy jednak dodać, że nie wszystkie osoby narodowości żydowskiej wymordowano w obozie w Bełżcu. Wielu wraz ze swoimi rodzinami zginęło w zbiorowych egzekucjach na cmentarzach, na polach, w sąsiedztwie swych domów bądź w lasach. Informacje o zabójstwach Żydów zostały wyszczególnione m.in. w *Rejestrze miejsc i faktów zbrodni dokonanych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich 1939–45*. Niestety, nie wszystkie odnotowane fakty zbrodni zawierają informacje obejmujące dane imienne i wiek ofiar czy wzmianki o miejscu pochówku. Niewątpliwie jednak stanowią bardzo ważne źródło i punkt wyjścia do dalszych badań.

⁷ B. Musiał, „Przypadek modelowy dotyczący eksterminacji Żydów”. Początki „akcji Reinhardt” – planowanie masowego mordu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 15–38.

⁸ Skala ucieczki ludności żydowskiej z Tomaszowa Lubelskiego wraz z ustępującą Armią Czerwoną w 1939 r. obejmowała około 75% ludności, tj. około 6 tys. osób. Można przypuszczać, że tylko niewielka część z tej grupy powróciła z tułaczki do miasta. Zob. A. K o p c i o w s k i, *Zagłada Żydów w Zamościu*, Lublin 2005, s. 38.

⁹ Okręg obejmował obszary gminne: Czerkasy (zapewne ze względu na zniszczenie Łaszczowa w 1939 r.), Dolhobyczów, Jarczów, Komarów, Kotlice, Krynice, Majdan Górny, Pasieki, Poturzyn, Rachanie, Tarnawatka, Telatyn, Tomaszów (miasto), Tyszowce.

¹⁰ APZ, SPIL, sygn. 68, s. 31.

¹¹ A. K o p c i o w s k i, dz. cyt., s. 207–208.

¹² Obóz funkcjonował od marca do grudnia 1942 r. Pierwszy transport do obozu przybył 17 marca 1942 r. z getta w Lublinie, a po południu ze Lwowa. W trakcie akcji przeprowadzonych na terenie dystryktów lubelskiego, galicyjskiego i krakowskiego zostało deportowanych i zamordowanych w Bełżcu od 430 tys. do 500 tys. ludzi. Zob. R. K u w a ł e k, *Obóz zagłady w Bełżcu*, Lublin 2011, s. 30, 95–100, 165–172.

Tab. 1. Miejsca egzekucji ludności żydowskiej na ziemi tomaszowskiej

Miejscowość	1941	1942	1943
Budy			29 stycznia rozstrzelano 1 osobę
Dobużek		w listopadzie rozstrzelano 17 osób z Łaszczowa	
Dub		w latach 1942–1944 rozstrzelano 85 osób	
Huta Dzierżyńska		29 stycznia rozstrzelano 2 osoby	
Komarów		– 16 marca rozstrzelano 1 osobę – 22/23 marca rozstrzelano 1 osobę – wiosną rozstrzelano 2 osoby – 13 października rozstrzelano 2500 osób	
Kotlice		w kwietniu rozstrzelano 9 osób	w marcu rozstrzelano 3 osoby
Kozia Wola		w listopadzie rozstrzelano 32 osoby	
Łaszczów		w listopadzie rozstrzelano 28 osób	
Majdan Górny		rozstrzelano 25 osób	
Majdan Sopocki		w październiku rozstrzelano 6 osób	rozstrzelano 8 osób (w tym 3 lipca 1 osobę)
Michalów		rozstrzelano 13 osób	
Mikulín		21 sierpnia rozstrzelano 13 osób	
Nadolec		w listopadzie rozstrzelano ok. 80 osób	
Nedeżów		maj/czerwiec rozstrzelano 5 osób	
Pawłówka			jesienią rozstrzelano 5 osób
Perespa	w latach 1939–1942 rozstrzelano 15 osób		
Siennice		3 listopada rozstrzelano 83 osoby	
Tarnawatka		10 czerwca rozstrzelano 15 osób	
Telatyn			12 grudnia rozstrzelano 20 osób

Miejscowość	1941	1942	1943
Tomaszów Lubelski	rozstrzelano co najmniej 5 osób	rozstrzelano łącznie 103 osoby	
Tymin			10 sierpnia rozstrzelano 5 osób
Typin		maj/czerwiec rozstrzelano 10 osób	
Tyszowce		od 16 czerwca 1942 r. do końca 1943 r. rozstrzelano ponad 1000 osób	
Zimno		w listopadzie rozstrzelano 36 osób z Łaszczowa	
Żwiartów		latem rozstrzelano 5 osób	

Źródło: *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich 1939–45, województwo zamojskie*, Warszawa 1994, s. 11–187; AIPN 1/15/10 *Wykaz osób zamordowanych, korespondencja w sprawie zorganizowania gminnych Komisji Badania Zbrodni Niemieckich*, s. 25, 27, 29; AIPN 1/15/103 *Akta w sprawie dokonania oględzin grobów masowych zbrodni niemieckich znajdujących się na terenie powiatu tomaszowskiego*, s. 51, 52, 53, 59, 60, 125; AIPN 1/14/34 *Pacyfikacja wsi pow. Tomaszów Lubelski*, s. 26, 94, 111; AIPN 1/14/35 *Rejestr miejsc i faktów zbrodni hitlerowskich popełnionych na terenie pow. Tomaszów Lubelski*, s. 26, 27, 28, 31, 32, 42, 65, 73,74.

Uzupełnieniem powyższego materiału zgromadzonego przez Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce są relacje mieszkańców regionu, którzy byli świadkami mordów ludności żydowskiej. Dodać należy, że nie każda popełniona zbrodnia została odnotowana w dokumentacji powojennej. W Muzeum – Miejscu Pamięci w Bełżcu zgromadzono informacje o zbrodniach popełnionych na ludności żydowskiej m.in. w Suścu, Cukrowni Wożuczyn, Lubyczy Królewskiej czy Rachaniach.

Wysiedlenia ludności polskiej

Jednym z głównych zamierzeń polityki III Rzeszy było rozszerzenie przestrzeni życiowej, zaprowadzenie nowego porządku oraz wybudowanie wału ochronnego. Ten ostatni cel, o charakterze polityczno-wojskowym, zamierzano osiągnąć w pasie ziem graniczących z ZSRR poprzez systematyczne wysiedlanie Polaków i osiedlanie w ich miejsce etnicznych Niemców¹³.

Wysiedlenia Polaków na terenie Generalnego Gubernatorstwa rozpoczęto od Zamojszczyzny. W skład tego obszaru wchodziły cztery przedwojenne powiaty: biłgorajski, hrubieszowski, tomaszowski i zamojski. Wytypowanie Zamojszczyzny na pierwszy obszar wysiedlony najprawdopodobniej zostało poparte następującymi czynnikami: urodzajnością gleby, bardzo dużymi obszarami dworskimi (w tym teren Ordynacji Zamojskiej) oraz

¹³ Z. Klukowski, dz. cyt., s. 45.

chęcią uniemożliwienia rozwoju partyzantce w rozległych kompleksach leśnych. Przystępując do akcji wysiedleńczej w wybranych miejscowościach, Niemcy kierowali się przede wszystkim poziomem ich zagospodarowania i zamożnością inwentarza oraz położeniem wsi przy szosie bądź przy ważniejszych traktach¹⁴. Łącznie w Tomaszowskiem wysiedlono 60 gromad: Gmina Jarczów (wysiedlono 3, a częściowo 1), Gmina Kotlice (wysiedlono 5), Gmina Komarów (wysiedlono 11), Gmina Krynice (wysiedlono 7), Gmina Majdan Górny (wysiedlono 9), Gmina Majdan Sopocki (wysiedlono 8), Gmina Rachanie (wysiedlono 8), Gmina Tarnawatka (wysiedlono 6), Gmina Tyszowce (wysiedlono 2). W trakcie akcji ujęto co najmniej 20 795 osób, a zabito 78 mężczyzn, 26 kobiet i 15 dzieci¹⁵.

Wysiedlonych kierowano m.in. do obozu przejściowego w Zamościu. Tam, po przeprowadzeniu selekcji, kierowano dorosłych i dzieci do obozów koncentracyjnych KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin, na roboty przymusowe w III Rzeszy, do wsi rentowych położonych w dystrykcie warszawskim, a część najmłodszych więźniów wywieziono w celu germanizacji¹⁶. Obecnie trudno jest wskazać, ile osób z całej liczby wysiedlonych ostatecznie nie przeżyło wojny, ale ile z różnych powodów nigdy nie powróciło do swoich domów.

Relacje polsko-ukraińskie

W większości wspomnień¹⁷ mieszkańców regionu zgodnie są podkreślane dobre relacje Polaków i Ukraińców w okresie przedwojennym i diametralna zmiana sytuacji po wybuchu wojny. Należy jednak dodać, że w okresie przedwojennym nie obyło się bez sytuacji konfliktowych, np. akcja wyburzania cerkwi spowodowała, że w powiecie tomaszowskim rozebrano 23 świątynie prawosławne¹⁸.

Od początku wojny niemiecki okupant dążył swą polityką do przeciwstawienia sobie obu narodów. Tym samym zostały stworzone dogodne warunki do rozwoju nacjonalizmu ukraińskiego. Zbrodnie dokonane na

¹⁴ Tamże, s. 46.

¹⁵ Tamże, s. 76–77.

¹⁶ W Zamościu panowały warunki zbliżone do tych panujących w obozach koncentracyjnych. Przez obóz przeszło około 40 tys. ludzi. Największa śmiertelność panowała wśród najmłodszych. W obozie selekcję przeprowadzano zgodnie z czterema kategoriami: pierwsza i druga objęły osoby z pochodzeniem niemieckim lub z domieszką krwi niemieckiej (łącznie 5% ogółu), do trzeciej zakwalifikowano osoby zdolne do pracy przymusowej (74%), a do czwartej – przeznaczone na eksterminację (21%). Zob. B. K o z a c z y Ń s k a, *Ocalone z transportów Dzieci Zamojszczyzny*, Siedlce 2011, s. 13–14, 19–20.

¹⁷ *Związek Walki Zbrojnej Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski. Relacje, wspomnienia i słowo wstępne*, oprac. A. Caban, Lublin 1999, s. 259–287; <http://isakowicz.pl/archiwum/index.php?page=news&kid=121&pkid=126&nid=9271> [dostęp: 29 VI 2017].

¹⁸ http://www.cerkiew1938.pl/referat_informacyjny.html [dostęp: 6 IV 2017].

Tab. 2. Skutki działań nacjonalistów ukraińskich w latach 1943–1945

Miejscowość	Liczba ofiar	Liczba rodzin, które uciekły*	Zniszczenia*
Chodywańce	19 osób, w tym 3 Ukraińców	-	spalono 60 domów Polaków
Dyniska	16	26	spalono i częściowo rozebrano 31 domów Polaków
Hubinek	5	30	spalono 31 domów Polaków
Korczmin	7	-	spalono domy polskie
Korców	9	79	
Krzewica	-	13	spalono domy polskie
Mołożów	12	-	-
Nabróż	26	-	-
Nowosiółki	5	-	-
Łachowce	23	-	-
Łubcze	105 osób, w tym 27 Ukraińców	-	-
Łykoszyn	16	-	-
Plebanka	28 osób, w tym 6 Ukraińców	-	-
Poturzyn	72	-	-
Radków	14	-	-
Rzeczyca	22	20	zachował się 1 budynek należący do ludności polskiej
Rzeplin	18	-	-
Staje	21	68	spalono część domów
Szalenik	13	-	-
Szczepiatyn	17	-	-
Tarnoszyn	125	152	spalono 60 z 69 domów polskich
Ułhówek	14	19	zachowały się 2 budynki należące do ludności polskiej
Wasyłów	94	24	spalono 57 domów Polaków

*brak danych w przypadku każdej z miejscowości

Źródło: APZ, *Starostwo Powiatowe Tomaszów Lubelski*, sygn. 232, s. 39, 51; *Związek Walki Zbrojnej Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski. Relacje, wspomnienia i słowo wstępne*, oprac. A. Caban, Lublin 1999, s. 259–287.

ludności polskiej przez oddziały Ukraińskiej Powstańczej Armii na obszarze południowo-wschodniego powiatu tomaszowskiego przybrały kulminację wiosną 1944 r. Opowieści uciekinierów z Wołynia wzmogły czujność, ale nie uchroniły od ataków i ofiar wśród miejscowej ludności.

Według powyższego wykazu należy szacować, że w regionie z rąk nacjonalistów ukraińskich zginęło co najmniej 681 osób. Ofiarami oddziałów UPA byli również pasażerowie pociągu relacji Zamość–Rawa Ruska–Lwów, który został zatrzymany 16 czerwca 1944 r. w miejscowości Zatyle. Wówczas zginęło, według różnych danych, od 46 do 70 osób¹⁹. W czasie ataków wraz z mieszkańcami regionu ginęli uciekinierzy z innych terenów, np. w Poturzynie czy Szaleniku, ale również ludność ukraińska. Przykładem tego jest Plebanka, gdzie zamordowano pięcioosobową ukraińską rodzinę z powodu braku wsparcia materialnego OUN i UPA. W innym przypadku w trakcie napadu na wieś Łubcze nacjonałiści ukraińscy nosili opaski biało-czerwone na rękawie i wydawali rozkazy po polsku. Zdezorientowało to niektórych Ukraińców, którzy nie przyznawali się do swojej narodowości²⁰.

Większość polskich rodzin zdołała uciec bądź została ewakuowana przez oddziały polskiej samoobrony. Część rodzin znalazła schronienie w sąsiednich gminach, a część udała się znacznie dalej, w kierunku zachodnim. Brakuje pełnych danych odnoszących się do rodzin, które nie powróciły po ucieczce, ale w zachowanej dokumentacji znajdują się informacje, że były rodziny, które nie dysponowały środkami finansowymi umożliwiającymi im powrót²¹.

Przy relacjach polsko-ukraińskich należy wspomnieć także o wysiedleniach ludności ukraińskiej. Miało to duży wpływ na zmiany narodowościowe w powiecie. Akcję wysiedlania rozpoczęto późną jesienią 1944 r. i zakończono w 1946 r. Na podstawie zachowanej dokumentacji dotyczącej wyjazdów możemy stwierdzić, że w listopadzie zgłoszono 2541 deklaracji na wyjazd, a w grudniu 1944 r. – 6201. Tym samym miało opustoszeć 6109 gospodarstw. Najwięcej zgłoszeń na wyjazd napłynęło z gmin: Kotlice, Poturzyn, Telatyn i Tyszowce. Wyjazdy odbywały się ze stacji kolejowych, m.in. w Bełżcu, Suścu, Zamościu i Uhnowie²².

Łącznie w latach 1944–1946 z powiatu tomaszowskiego do USRR wysiedlono 40 076 osób (10 925 rodzin) oraz 666 osób (172 rodziny), które przebywały w powiecie, ale pochodziły z innych terenów. Dalszy etap wysiedlania przeprowadzono w ramach Akcji „Wisła”, którą w Tomaszowskiem realizowano od 10 czerwca 1947 r. Wówczas to zmuszono do

¹⁹ A. Kozyra, *Historia Osady w XIX–XX wieku*, [w:] *Bełżec przez dzieje*, red. A. Urbański, Bełżec 2008, s. 113.

²⁰ *Związek Walki Zbrojnej...*, s. 259–260, 263–264, 275.

²¹ APZ, SPTL, sygn. 232, s. 48, 50.

²² Tamże, s. 67.

wyjazdu na Ziemię Odzyskaną 8210 osób (2306 rodzin). Według danych administracyjnych z 1948 r. po zakończeniu akcji na terenie powiatu pozostały 942 osoby narodowości ukraińskiej²³.

STRATY MATERIALNE I NIEMATERIALNE W POWIECIE TOMASZOWSKIM

Proces zbierania informacji w celu przyznania odszkodowań wojennych rozpoczął się na podstawie zarządzenia Kierownika Resortu Odszkodowań Wojennych²⁴ z 21 września 1944 r.²⁵. Z wytycznych zawartych w piśmie z 27 września 1944 r. do Przewodniczących Powiatowych Rad Narodowych Województwa Lubelskiego dowiadujemy się, jak precyzyjnie określono etap przygotowania i realizacji akcji spisowej²⁶. Cały proces zamierzano zakończyć do 31 października 1944 r. Po zakończeniu akcji spisowej strat wojennych planowano sporządzić rejestr w formie książkowej. Od razu założono również, że oszacowanie wartości strat materialnych zostanie przeprowadzone zgodnie z cenami obowiązującymi w sierpniu 1939 r. Ponadto w akcji spisowej podjęto próbę nie tylko oceny strat materialnych, ale również i niematerialnych, tj. wpływ wojny na stan fizyczny i psychiczny anektowanej ludności²⁷.

Przeprowadzenie akcji spisowej miało charakter obywatelski i komisarze spisowi pełnili te funkcje nieodpłatnie. W zdecydowanej większości byli nimi nauczyciele²⁸. Nie zachowały się wszystkie nazwiska osób biorących udział w akcji spisowej, ale znane są dane osobowe z gmin: Majdan

²³ J. Wysocki, *Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944–1989*, Lublin 2011, s. 62–73, 83–93.

²⁴ Z dnia 6 stycznia 1945 r. Resort Odszkodowań Wojennych został przemianowany na Biuro Odszkodowań Wojennych Prezydium Rady Ministrów. Zob. APZ, SPTL, sygn. 306, s. 65.

²⁵ Tamże, s. 1.

²⁶ Chronologia przygotowań: 2 X – otrzymanie zarządzenia i wzoru druków, 3 X – powołanie Referatu do rejestracji szkód wojennych, 4 X – zamówienie druków i ogłoszeń o rejestracji, 7 X – odprawa (zjazd) referentów w Starostwie i podział na okręgi spisowe, 9 X – ustalenie listy kandydatów na komisarzy spisowych, powołanie tychże, 12 X – otrzymanie druków i ogłoszeń o spisie, rozdzielanie gminom i miastom oraz rozplakatowanie ogłoszeń o spisie, 13 X – pouczenie komisarzy spisowych i doręczenie druków i legitymacji, 16–23 X – akcja spisowa szkód wojennych, 25 X – zwrot do Referatu przez komisarzy materiału spisowego i kartoteki, 25–30 X – sporządzenie przez Referat rejestru w dwóch egzemplarzach oraz sprawdzenie materiału spisowego, 31 X – wysłanie materiału spisowego do Starostwa i szczegółowego sprawozdania z przebiegu akcji do Wojewódzkiej Rady Narodowej. Zob. tamże, s. 2.

²⁷ Tamże, s. 1, 5–7.

²⁸ Podinspektor szkolny Stanisław Nowosad wydał zgodę na zaangażowanie nauczycielstwa w powiecie tomaszowskim w prace dotyczące szkód wojennych. Jednocześnie zastrzegł, że nie może na tym ucierpieć normalny tok pracy w szkole. Decyzja została przesłana w piśmie z 8 listopada 1944 r. Zob. tamże, s. 61.

Sopocki (12 osób), Jarczów (11 osób), Bełżec (6 osób), Rachanie (13 osób) i Tomaszów Lubelski (22 osoby)²⁹.

Obowiązkiem Starostwa Powiatowego było zamówienie druków kwestionariuszy na rachunek gmin oraz ich dostarczenie w odpowiednim terminie. Sama rejestracja szkód odbyła się bezpłatnie, choć w praktyce to poszkodowani musieli pokryć koszty druków. Ta sytuacja wynikała z problemów finansowych panujących w jednostkach gminnych. Ogółem w drukarni Edwarda Witkowskiego w Tomaszowie Lubelskim wydrukowano około 50 tys. kwestionariuszy³⁰.

W powiecie tomaszowskim nie zdołano przeprowadzić akcji spisowej zgodnie z pierwotnymi założeniami. Wpływ na to miały różne czynniki. Jednym z nich był brak na początku odpowiedniej ilości kwestionariuszy. Tak było m.in. w gminach: Krynice, Łaszczów, Kotlice i Tomaszów Lubelski. Spowodowane było to tym, że na początku drukarnia Witkowskiego nie posiadała odpowiedniej ilości papieru. Kolejny powód miał związek z wyjeżdżającą ludnością ukraińską. Ukraińcy w większości wypadków odmawiali przekazania danych w sprawie wyrządzonych szkód i ponoszenia kosztów związanych z rejestracją. Taka sytuacja zaistniała m.in. w gminie Pasieki i Poturzyn. Ponadto akcję spisową utrudniała sytuacja w regionie związana z zagrożeniem ze strony nacjonalistów ukraińskich. Podkreślić należy również fakt, że nie wszyscy z zainteresowanych mimo zaleceń wojewody o rozpropagowaniu informacji mogli dowiedzieć się o prowadzonych spisach. Świadczyć o tym mogą przypadki zgłaszania szkód wprost do Starostwa, a nie u komisarzy w okresie wiosny 1945 r.³¹.

W tym miejscu ważna do wyjaśnienia staje się również kwestia nieobecnych z różnych powodów mieszkańców powiatu. W piśmie z 5 października 1944 r. Powiatowa Rada Narodowa w Tomaszowie Lubelskim zgodnie z ogólnymi instrukcjami zalecała Gminnym i Miejskim Radom Narodowym tak postępować:

W braku poszkodowanych na miejscu (wskutek śmierci, wyjazdu, wysiedlenia) należy przesłuchać zarządcę na majątku bezpańskim, sąsiadów, mogących udzielić wiadomości co do szkody powstałej w majątku nieobecnych lub zaginionych³².

Zapis ten był nieodzowny w przypadku choćby Łaszczowa, który we wrześniu 1939 r. został całkowicie spalony. W piśmie z 10 listopada 1944 r. gmina wykazała, że w miejscowości nie był obecny żaden z właścicieli, a oszacowane przez nią straty wyniosły około 1 000 000 zł³³.

²⁹ Tamże, s. 22, 25, 29, 34, 46.

³⁰ Tamże, s. 22, 25, 28, 33.

³¹ Tamże, s. 37, 39, 42, 46, 48, 53, 79.

³² Tamże, s. 9.

³³ Tamże, s. 43.

Zarząd Wojewódzki Lubelski oddzielnym pismem z 8 września 1944 r. prosił o „wykazanie zniszczonych obiektów, stanowiących własność Związku Samorządowego wzg. Miasta”³⁴. W piśmie Starosty do Gminnych Rad Narodowych w powiecie tomaszowskim z 27 kwietnia 1945 r. czytamy:

Z dotychczas otrzymanego materiału spisowego wynika, że tego rodzaju zgłoszeń nie złożono wcale, bądź złożono je w sporadycznych wypadkach. Ob. Wojewoda zaznacza, że sprawa zupełności spisu jest sprawą zasadniczą, jeśli chodzi o samorządy, jako instytucje publiczno-prawne żadnych uchybień być nie może. [...] Negatywny meldunek i w tej sprawie również obowiązuje³⁵.

Wojewoda lubelski kilkakrotnie przesuwiał termin zakończenia akcji spisowej. W jednym z jego pism znajdziemy uzasadnienie tych decyzji:

Ponieważ z otrzymanych już od niektórych powiatów i miast materiałów wynika, iż przeprowadzona rejestracja nie była zupełną, nie objęła sobą w wielu wypadach szkód moralnych oraz strat w nieruchomościach, szczególnie żydowskich, należy wykorzystać udzielony okres prolongaty i nabyte już doświadczenia – uzupełnić spis, usuwając dotychczasowe braki i usterki. Termin wykonania 10.IV.1945 r.³⁶.

Szybkie i sprawne przeprowadzanie akcji spisywania strat motywowano m.in. przyjazdem delegata międzynarodowej organizacji pomocy i odbudowy UNRRA. Wojewoda lubelski w piśmie z 25 października 1944 r. podkreślał:

[...] właściwe i terminowe przeprowadzenie ustalenia szkód wojennych nabiera pierwszorzędного znaczenia o charakterze ogólnopaństwowym, gdyż tworzy ono podstawę rozmiaru pomocy, jaką otrzyma Polska³⁷.

W innym zaś piśmie szef Biura Odszkodowań Wojennych pisał:

Od wyników rejestracji wspomnianych wyżej szkód wojennych zależy uzyskanie przez Polskę reparacji w naturze, które mają być przyznawane za pośrednictwem Komitetu Reparycyjnego – z siedzibą w Moskwie – powołanego do życia uchwałą Konferencji Krymskiej, zatem sprawa terminowego ukończenia rejestracji nabiera szczególnego znaczenia ogólnopaństwowego³⁸.

Kwestia przyznanych lub nie odszkodowań jest zagadnieniem interesującym, choć wymagającym odrębnego przeanalizowania. W tabelach 3 i 4 zaprezentowano dane odnoszące się do rezultatów pracy z pierwszych miesięcy trwania akcji spisywania szkód wojennych w powiecie tomaszowskim.

Przytoczone dane ukazują, jak wieloaspektowo przeprowadzono akcję spisową szkód wojennych, ale zaznaczyć należy, że te wykazy cyfrowe są niekompletne. Przykładem tego jest liczba aresztowanych i wywieziony na

³⁴ Tamże, s. 17–18.

³⁵ Tamże, s. 82.

³⁶ Tamże, s. 65.

³⁷ Tamże, s. 62.

³⁸ Tamże, s. 83.

Tab. 3. Szkody niematerialne w powiecie Tomaszów Lubelski

Gmina	Ciężkie uszkodzenie ciała	Utrata życia	Upośledzenie fizyczne	Upośledzenie duchowe	Wydź do Niemiec	Areszt, przymus pracy
Tomaszów Lubelski	4	33	13	2	46	4
Bełżec	-	42	26	16	32	19
Jarczów	-	57	13	-	-	2
Komarów	26	59	16	2	5	10
Kotlice	21	138	74	4	17	5
Krynice	37	163	28	-	34	29
Łaszczów	11	186	2	-	5	-
Majdan Górny	14	56	14	-	11	4
Majdan Sopocki	14	68	2	2	128	13
Pasieki	47	113	209	2	10	16
Rachanie	-	101	12	2	119	6
Tamawatka	20	111	37	3	49	2
Tyszowce	15	49	9	2	-	-
Razem	209	1173	455	35	456	110

Źródło: APZ, *Starostwo Powiatowe w Tomaszowie Lubelskim*, sygn. 306, s. 70, 100, 105, 117, 122, 129.

Tab. 4. Szkody materialne w powiecie Tomaszów Lubelski

Gmina	Nieruchomości			Ruchomości		
	państwowe	samorządowe	prywatne	państwowe	samorządowe	prywatne
Tomaszów Lubelski	-	89 275	1 796 986	12 333 839	100 000	637 096
Bełżec	-	646 500	960 140	-	283 425	1 814 641
Jarczów	-	19 800	767 060	-	2 300	1 132 614
Komarów	21 850		2 825 078	4 100		4 421 300
Kotlice	-	16 160	1 982 842	1	12 090	3 312,037
Krynice	-	7 600	1 079 730	-	2 500	1 746 419
Łaszczów	-	178 008	3 075 655	-	19 300	4 742 070
Majdan Górny	5 600	76 000	387 725	9 040	59 720	2 036 698
Majdan Sopocki	-	1 100	331 392	-	-	673 136
Pasteki	6 500	77 790,60	1 497 336	4 500	44 619,50	1 754 075
Poturzyn	-	6 900	-	-	2 300	-
Rachanie	-	40 000	4 364 206	-	15 000	3 594 809
Tamawatka	-	40 000	1 313 159	-	11 097	16 741 367
Telatyn	-	6 900	-	-	2 300	-
Tyszowce	-	415 000	44 550	-	18 500	268 550
Razem	33 950	1 621 033,60	20 425 859	12 351 479	573 151,50	42 874 812

Źródło: APZ, Starostwo Powiatowe w Tomaszowie Lubelskim, sygn. 306, s. 71, 101, 106, 118, 123, 125, 130.

roboty z gminy Łaszczów. W piśmie z 26 listopada 1945 r. skierowanym przez Zarząd Gminy do Starostwa Powiatowego podano liczby 65 osób aresztowanych i ponad 540 wywiezionych na roboty³⁹. Również w gminie Jarczów na koniec 1945 r. ustalono wyższą liczbę zamordowanych w okresie okupacji, tj. 109 osób⁴⁰. Niewątpliwie w przypadku każdej z tych kategorii szkód należy przeprowadzić badania umożliwiające dotarcie do pełniejszych informacji, a w szczególności do gmin, które nie nadesłały kwestionariuszy. Dotyczy to m.in. Lubiczy Królewskiej, gdzie wskutek walk niemiecko-sowieckich w czerwcu 1941 r. doszło do niemal całkowitego zniszczenia miejscowości, a w październiku 1942 r. przeprowadzono egzekucję na 16 Polakach i 32 Ukraińcach. Osoby te rozstrzelano w Lubiczy Królewskiej i w Lubiczy-Kniazie⁴¹.

Oprócz Lubiczy materiału statystycznego nie nadesłały także gminy Poturzyn, Uhnów i Telatyn. Przy czym odnotować należy, że Telatyn i Poturzyn wyłącznie przygotowały informacje dotyczące start samorządowych⁴².

W powyższych tabelach nie ujęto również wszystkich danych dotyczących strat, a odnotowanych w pismach wychodzących ze Starostwa Powiatowego do Urzędu Wojewódzkiego. Przykładem tego są informacje z 21 czerwca 1945 r. dotyczące dodatkowych wniosków opiewających na łączną kwotę 742 031 zł, które nadesłano z Tyszowiec, Tarnawatki i Tomaszowa Lubelskiego. W tym przypadku bez uszczegółowionych informacji problematyczne staje się zakwalifikowanie tej sumy do jednej z grup w kategorii „ruchomości” bądź „nieruchomości”⁴³.

Podsumowując, należy dodać, że od 22 października 1944 r. do 21 czerwca 1945 r. do Starostwa Powiatowego w Tomaszowie Lubelskim wpłynęło 5867 sztuk kwestionariuszy na łączną kwotę 54 924 429 zł⁴⁴. Niewątpliwie liczba nadesłanych a wydrukowanych kwestionariuszy wskazuje, że tę kwotę należy traktować bardzo ostrożnie. Jednak bezsprzecznie można stwierdzić, że dla regionu rolniczego, którym był powiat tomaszowski, materialne skutki wojny były katastrofalne. Zubożała ludność musiała w bardzo trudnych warunkach odbudowywać swoje domostwa.

³⁹ APZ, SPIL, sygn. 202, s. 184.

⁴⁰ Tamże, s. 179-183.

⁴¹ M. Koper, *Miasteczko Lubicza Królewska. Historia i pamięć*, Lubicza Królewska 2012, s. 21, 25.

⁴² APZ, SPIL, sygn. 306, s. 79-80.

⁴³ Tamże, s. 115.

⁴⁴ Tamże, s. 127.

*

Skutki materialne można poddać próbie szerszej oceny, natomiast niematerialne, zwłaszcza w wymiarze życia i zdrowia ludzkiego, są niemierzalne. Wielu z mieszkańców powiatu zostało zamordowanych, innych zmuszono do opuszczenia swoich domów, a dziesiątki lub setki bezpowrotnie utraciło poczucie wewnętrznego spokoju i bezpieczeństwa. Niemniej jednak należy podjąć dalsze wysiłki w celu sklasyfikowania losów ludności w ujęciu narodowościowym i przynależności do określonych grup społecznych.

Wstępnie można wnioskować, że powiat tomaszowski należał do najbardziej doświadczonych w okresie okupacji niemieckiej. To właśnie tu w bardzo krótkim przedziale czasowym mieszkańcy regionu doznali różnorodnych form okrucieństwa wojny, które przeprowadzono w wyjątkowym zintensyfikowaniu.

Niewątpliwie wskutek wojny na terenie powiatu nastąpiły nieodwracalne zmiany w strukturze narodowościowej mieszkańców. Ludność żydowską wymordowano, a Ukraińców wysiedlono. Po dziś dzień te zmiany rzutują na relacje polsko-żydowskie i polsko-ukraińskie. Zagłada Żydów i historia regionu ujęta w perspektywie ludności ukraińskiej wciąż pozostaje ważnym postulatem badawczym w wymiarze lokalnym.

Poruszone powyżej kwestie zostały przedstawione poglądowo w celu nakreślenia ogółu problematyki. Wyzwaniem pozostaje zatem kompleksowe i naukowe opracowanie historii okresu wojny w każdej gminie powiatu tomaszowskiego wraz z naświetleniem skutków wojny w kontekście całego obszaru i sąsiednich powiatów.

A B S T R A C T

Ewa Koper

THE EFFECTS OF WW II IN TOMASZÓW LUBELSKI POWIAT - OUTLINE OF THE TOPIC

During the WW II inhabitants of the territory of the present poviat of Tomaszów Lubelski experienced genocide and severe material losses. They were either murdered in death camps, shot on the spot or evicted from their homes. One of the most apparent effect of the war was the extermination of Jewish population and postwar dislodgment of Ukrainians. The history of each of these inhabited places and their inhabitants still require more precise study. In order to fully and transparently disclose the adverse effects of German occupation and their policy in Tomaszów region it is essential multi-planed and multi-dimensional analysis and research be conducted.